

**Голові спеціалізованої вченої ради
ДФ 20.051.049 у Прикарпатському
національному університеті
імені Василя Стефаника,
доктору історичних наук, професору
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника»
Борчуку Степану Миколайовичу**

Відгук

офіційного опонента Петренко Ірини Миколаївни, доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри педагогіки та суспільних наук ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» на дисертацію Стеценка Володимира Івановича на тему «Діяльність цензурних органів в українських губерніях (1905–1917 рр.)», подану до захисту у спеціалізовану вчену раду ДФ 20.051.049 у Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника на здобуття ступеня доктора філософії в галузі 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія».

1. Актуальність теми дисертації.

Інформація завжди була одним із осьових елементів соціокультурного зв'язку людських спільнот. Сучасна загальнонаукова зацікавленість інформаційним суспільством може актуалізуватись у студіях із проблем історії відповідної політики держави, а саме цензурних аспектів минулого Російської імперії. Загальновідомо, що цензура завжди відігравала важливу роль у відносинах між владою, пресою і суспільством. І в царські часи, і в радянський період влада використовувала цензуру як засіб впливу на формування громадської думки і для захисту своїх інтересів. Нині створено світовий інформаційний простір і під впливом засобів масової інформації сформовано світогляд людей. Особливо актуальним є регулювання характеру інформаційної сфери, а також правові питання, пов'язані із втручанням держави в діяльність засобів масової інформації.

Використання новітніх технологій у сфері передачі та збереження інформації, глобалізаційні процеси медіа процесів, активний розвиток засобів зв'язку призвели до формування в ХХІ ст. нового світогляду. Розширення комунікативних можливостей спричинило значне розмиття кордонів між країнами, які готові для інтенсивного обміну і взаємодії різних культур. Конфліктність цих процесів розвитку світової цивілізації полягає у протидії особистості потужному впливу деструктивних інформаційних потоків, необхідності захисту людини від них. У часи царської Росії цензура була засобом формування громадської думки, утвердження єдиної ідеології й захисту імперських інтересів. Суспільно-політичні трансформації у Російській імперії, що особливо посилювалися на початку ХХ ст., часто обумовлювали зміни у правовій базі та механізмах функціонування цензури, вивчення особливостей якої складає нині перспективне поле наукових пошуків вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Зважаючи на це, актуальність обраної теми В. І. Стеценка обумовлюється недостатнім станом її наукової розробки в історіографії, а також суспільно-політичною значимістю в умовах зростання ролі інформації та дискусій довкола свободи слова на пострадянському просторі.

2. Ступінь обґрунтованості наукових положень та висновків сформульованих у дослідженні.

Загалом робота написана на відповідному науково-теоретичному рівні. Структура дисертації й назви її розділів суттєвих заперечень не викликають. У вступі В. І. Стеценко чітко визначив актуальність теми, хронологічні й географічні рамки, об'єкт і мету дослідження, новизну та практичне значення.

Структура дисертаційної роботи зумовлена метою та завданнями дослідження і складається зі вступу, трьох розділів (десяти підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури із 519 позицій. Загальний обсяг дисертації – 242 сторінки, з них 168 сторінок основного тексту.

У роботі привертає увагу історіографічна та джерельна база, про що свідчить її перший розділ – «Історіографія, джерела та методи дослідження», що

складається з трьох підрозділів, де висвітлено стан наукової розробки проблеми, репрезентативність джерельної бази та теоретико-методичні аспекти дослідження. У ньому автор дослідив історіографічний доробок попередників, визначив роль їхніх праць у проведенні свого дослідження, показав їхній внесок у розробку проблеми. Це є ознакою не тільки добросовісності В. І. Стеценка, а й свідченням умінням синтезувати досягнення попередників і виходити на осмислення недостатньо вивчених питань.

Автор дійшов до вмотивованого висновку, що незважаючи на накопичений певний досвід вивчення зазначеної проблеми, комплексного висвітлення організації та діяльності органів загальної цензури в українських губерніях Російської імперії до цього часу не проводилось, узагальнюючої фундаментальної праці з цієї проблеми ще не було створено.

Заслугою В. І. Стеценка є залучення цінної джерельної бази дослідження. Вона є репрезентативною, має високий рівень інформативності й достовірності, розкриває всі аспекти досліджуваної проблеми. Включає законодавчі та підзаконні акти, ділову документацію відповідних державних установ та джерела особистого походження. Основний масив першоджерел, що дозволив розкрити практичну діяльність відповідних цензурних органів, зосереджений у ЦДІАК України, Держархіві Одеської області, Держархіві м. Києва. Допоміжний характер мали опубліковані спогади та мемуари службовців цензурного відомства, видавців, публіцистів.

Методологія дослідження полягає у дотриманні принципів системного аналізу й узагальнення, історизму, історичного плюралізму, об'єктивності.

Для реалізації поставлених завдань автором використано комплекс загальнонаукових, міждисциплінарних і конкретно-історичних методів. Опрацювання та аналіз емпіричної бази, яка формувалася на основі пошуково-джерелознавчих прийомів і порівняльної оцінки історіографічних напрацювань попередників, було здійснено за допомогою методів типологізації і класифікації. За допомогою історичної реконструкції й аналогії відтворено систему цензурних органів в українських губерніях. Поєднання історико-

генетичного, структурно-функціонального та порівняльно-історичного методів дозволило розглянути їхнє кадрове забезпечення, визначити соціально-правовий статус цензора, аспекти його повсякденної роботи. Розгляд функціонування цензурних установ здійснено з використанням проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного, ретроспективного методів.

У другому розділі дисертації охарактеризовано організаційно-правові та кадрові аспекти функціонування органів цензури в українських губерніях Російської імперії. Зокрема, охарактеризовано трансформації цензурного законодавства, відтворено цілісну систему органів цензури, що діяли в імперії загалом та українських губерніях зокрема, доповнено соціо професійний портрет цензора як імперського чиновника, встановлений поіменний список цензорів, які працювали у досліджуваній період в українських губерніях, проаналізовані їх життєві і кар'єрні траєкторії.

Значне місце у розділі відведено висвітленню специфіки правової бази інституту цензури, характеристиці розвитку цензурного законодавства, особливостям внесених до нього змін тимчасовими правилами 1905-1907 рр. У відповідному підрозділі подолано стереотип радянської історіографії про те, що лише під тиском робітничо-революційних мас в умовах наростаючої революції у січні-жовтні 1905 р. царизм пішов на пом'якшення цензурного законодавства. Аналіз владних заходів у цій сфері на початку ХХ ст. засвідчує про розуміння правлячим режимом необхідності удосконалення цензурного законодавства. Реформування у сфері цензури було викликане ще до подій революції 1905–1907 рр. і пов'язане з активізацією діяльності земсько-ліберальної опозиції та громадською небайдужістю. Нами також зроблено переоцінку імператорського Маніфесту «Про удосконалення державного устрою» від 17 жовтня 1905 р. у частині дарування свободи слова, а також надано характеристику «періоду безцензурності» - з 19 жовтня по 24 листопада 1905 р. Так, на нашу думку, це була не розгубленість і не слабкість влади, а тактика, застосована й апробована раніше. Ситуація з так званою «стихійною гласністю» в журналістиці й літературі, яка існувала впродовж 1855–1862 рр., показала, що

це ніщо інше, як спосіб «випуску пари» з самодержавного механізму, вивільнення громадського запалу. Ручний механізм управління цензурою, хоч був і не ефективним, часто імпульсивним, проте, дозволяв реагувати на суспільну температуру, відкриваючи і закриваючи «клапани» свободи слова.

Таким чином, у «період безцензурності» влада дозволила випустити пар, а вже 24 листопада 1905 р. було оприлюднені «Тимчасові правила про періодичні видання», які відміняли попередню цензуру, але не прибрали владний контроль за поширюваною інформацією. Вже починаючи з 1906 р., влада відновлює дію заборонних цензурних норм, вносячи зміни до основного кодифікованого нормативно-правового акту, що врегульовував загальні правові питання діяльності цензурних органів у Російській імперії, зокрема, до «Статуту про цензуру та друк» (1890 р.), значно посилюючи їх. Окрім посилення цензурного законодавства, влада застосовувала норми раніше впроваджених законів «Про посилену охорону», «Про воєнний стан» тощо. І хоча протягом подальших післяреволюційних років ми спостерігали перманентне посилення контролю за інформаційним простором, повернутись до колишніх форм цензурного контролю імперська влада не спромоглася. Лише упродовж 1914-1917 рр. завдяки переплетенню надзвичайного воєнно-управлінського та військово-цензурного законодавства, і то лише в окремих регіонах, вдалося повернути попередню цензуру і тим самим поновити жорсткий цензурний контроль за інформаційною сферою життя суспільства.

Шляхом порівняльно-історичного аналізу встановлено, що в українських губерніях мережа органів, залучених до виконання цензурних функцій, була найбільш щільно розміщена у географічному плані та розгалужена по функціоналу. Так, упродовж 1905–1917 рр. в українських губерніях Російської імперії працювали тимчасові комітети у справах друку у Києві та Одесі, окремий Комітет іноземної цензури працював в Одесі, продовжили свою роботу у Харкові та Катеринославі канцелярії інспекторів у справах друку. Велика кількість закладів книжкової торгівлі та видавництв обумовлювали необхідність утримання в Києві та Одесі таких інституцій як інспектор у

справах друкарень, літографій та книжкової торгівлі. Свою утаємничену діяльність здійснювали й органи поштової цензури при київській, одеській та харківській поштово-телеграфних конторах.

Вивчення кадрових аспектів діяльності цензурних установ дало змогу встановити, що професійних цензорів на всю імперію, як для такої важливої справи державної безпеки, було досить мало. Серйозними були підходи до кандидатур цензорів центральних органів, а також місцевих підрозділів у Києві та Одесі. Абсолютна більшість службовців цих органів мали високий освітній рівень, досвід роботи та займали свої посади досить тривалий термін. Київські цензори зазвичай поєднували свої професійні обов'язки з активною громадською роботою у монархічному русі, були відомими публіцистами, прийшли у цензурну справу з освітньої сфери. Цензори Одеси були у більшій мірі класичними бюрократами, знали по декілька іноземних мов та в основному збудували кар'єру по відомству міністерства внутрішніх справ.

У цензурних органах Харкова та Катеринослава у кадровому підборі був повний безлад та формалізм. Службовці цих органів постійно змінювалися, мали низьку кваліфікацію та розцінювали свою роботу як тимчасовий проміжний етап до виходу на пенсію або переведення на більш спокійну роботу.

У третьому розділі автором розглянуто особливості діяльності відповідних органів у межах визначених цензурних районів. При цьому ми вказали, що мережа цензурних органів не мала прямої прив'язки до губерніального поділу в Російській імперії, не зв'язана вона була і з поділами на освітні чи судові округи. Так би мовити, цензурні райони або зони обслуговування того чи іншого цензурного органу були абсолютно умовними. Так, території, які включали Правобережну Україну (або Південно-Західний край) та Лівобережжя, обслуговувалися відкритими у Києві цензурними органами. Південь України (або умовна назва Новоросійський край) обслуговувався одеськими цензурними органами. Середнє Подніпров'я та Слобожанщина – відповідними інспекторами у справах друку Харкова та

Катеринослава. У дисертації відзначено, що повсякденна діяльність кожного цензурного органу мала багато відмінностей, але в загальному можна виокремити наступні періоди в їх діяльності: 1905-1906 рр. – розгубленість та відсутність дієвого контролю за друкованими виданнями; 1907 – 1909 рр. – повернення цензурного контролю та посилення адміністративного тиску на місцеву пресу; 1910-1914 рр. – стабільне здійснення цензурного контролю змішаними методами (у межах звичайного цензурного законодавства та в умовах періодичних надзвичайних станів); 1914-1917 рр. – втрата реального впливу на інфопростір та допоміжні функції органам військової цензури.

З кризових для цензури 1905-1907 рр. відповідні органи України виходили по-різному, але спільним була діяльність губернської влади, яка адміністративними методами допомагала упокорити опозиційну пресу.

Для всіх органів першочерговим було все ж контролювати періодичні видання, не допустити поширення соціалістичних учень та критики на місцеву і верховну владу. Головним механізмом покарання журналістів і видавців стало все ж не судове переслідування, як це було прописано у цензурному статуті, а адміністративні штрафи, накладення яких було обумовлено запровадженням або військового стану, або стану посиленої охорони.

У відповідному підрозділі доведено, що найбільш масштабна була діяльність української інтелігенції у Києві, а тому саме «київська цензура» розглядала найбільшу кількість україномовних періодичних та неперіодичних видань, намагаючись боротися з нею як адміністративними, так й іншими методами.

У роки «столипінської реакції» робота цензурних інституцій була позбавлена імпульсивності, а характеризувалася плановістю заходів на знищення опозиційної преси, охорону суспільної моралі, вилучення літератури, виданої безконтрольно у революційні роки.

Найбільш неефективною була діяльність Катеринославського інспектора у справах друку, дещо хибувало функціонування цензурного органу Харкова (особливо у період 1905-1907 рр.). Натомість цензурні органи Києва та Одеси у

повній мірі виконували поставлені завдання та намагалися відстоювати інтереси самодержавства не тільки на державній службі, а і у громадсько-політичному житті, теоретичній гуманітаристиці.

Дисертаційне дослідження завершують висновки, які є аргументованими, логічними й впливають із матеріалів розділів. Вони свідчать про те, що В. І. Стеценку вдалося розв'язати широке коло завдань, поставлених у роботі, що сприятиме подальшому розвитку наукових досліджень означеної проблематики у вітчизняній історичній науці.

3. Достовірність та наукова новизна одержаних результатів, повнота викладу результатів дисертації в опублікованих працях.

Достовірність отриманих наукових результатів забезпечується теоретико-методологічною обґрунтованістю вихідних положень дослідження; коректністю, повнотою та адекватністю постановки завдань; застосуванням сучасних методів дослідження й належною апробацією результатів наукового пошуку; дотриманням принципів академічної доброчесності.

Новаторство наукового дослідження В. І. Стеценка полягає, перш за все, в тому, що під час її написання було вирішене наукову проблему, яку до сьогодні не було виокремлено вітчизняною історичною наукою у предмет спеціального дослідження. Автором було здійснено комплексний аналіз інституційної діяльності органів цензури в українських губерніях Російської імперії, зокрема, охарактеризовані особливості їх інституалізації, кадрового забезпечення та повсякденної роботи. Було доведено взаємозв'язок між особливостями соціально-економічного, суспільно-політичного, національного характеру регіонів підросійської України і відповідною направленістю в роботі цензурних органів. Автором були зафіксовані періоди посилення і послаблення пильності у нагляді за інформаційним простором, оцінено ефективність роботи відповідних органів нагляду за друком, істотно доповнено соціо професійний портрет цензора як імперського чиновника. Дослідником був встановлений поіменний список цензорів, які працювали у досліджуваній період, проаналізовані їх життєві і кар'єрні траєкторії. Крім того, подальшого розвитку набуло

дослідження особливостей формування та втілення у практику цензурного законодавства в Російській імперії 1905-1907 рр., військово-цензурного законодавства 1914-1917 рр., зокрема, зроблений наголос на використанні тимчасового екстраординарного законодавства для посилення кодифікованих цензурних норм.

Основні положення дисертації пройшли належну апробацію, а її практична й теоретична значущість безсумнівна.

Під час роботи над дисертацією В. І. Стеценком було надруковано 8 публікацій, 4 з яких – у фахових виданнях, визначених переліком ДАК України, 1 – у закордонному виданні, 3 – у збірниках наукових праць, матеріалах наукових конференцій.

Ці публікації відповідають тематичному обширу дисертаційного дослідження і відображають результати дисертації.

4. Значущість дослідження для науки і практики та шляхи його використання.

Дисертаційна робота В. І. Стеценка є теоретично і практично важливим внеском у вітчизняну історичну науку. Досягнуті результати переконливо демонструють ефективність запровадженої дисертантом методології і не залишають сумнівів щодо її подальшого успішного використання в наукових міждисциплінарних дослідженнях.

Висновки, гіпотези, спостереження автора відкривають перспективи для подальшого поглибленого вивчення загальної проблеми. Практичне значення одержаних результатів дисертації полягає у тому, що її матеріали та висновки можуть бути корисними для поглибленого вивчення інформаційної політики Російської імперії загалом та України зокрема, для створення узагальнюючих праць з історії України, відповідних спецкурсів і навчально-методологічних посібників, а також у процесі викладання у вищій школі. Вивчений досвід функціонування цензурних органів, їх законодавчого регламентування варто також враховувати при розробці сучасної інформаційної політики, виробленні контрзаходів щодо ворожих кібератак, інформаційних атак.

5. Ідентичність змісту анотації та основних положень дисертації.

Зміст анотації відповідає основним положенням дисертації В. І. Стеценка. Анотація відповідає положенням, зазначеним в основному дисертаційному тексті. Вона представлена українською та англійською мовами і узагальнює в основних рисах ключові положення дисертаційного дослідження В. І. Стеценка. В анотації у стислій формі викладено основні результати дисертаційної роботи та перелічено основні публікації автора з теми дослідження.

Анотація і текст дисертації оформлено згідно вимог, встановлених МОН України.

6. Дискусійні положення та зауваження щодо змісту дисертації.

Як позитивну рису роботи, слід відзначити чіткий, доступний стиль викладу матеріалу. Акцентуючи увагу на позитивних сторонах дисертаційної роботи, варто висловити деякі зауваження:

- на початку роботи варто було б зазначити, коли вперше цензура з'явилася в українських землях, які її джерела;
- окремий параграф у роботі варто було присвятити духовній (церковній) цензурі, з'ясувати специфіку її функціонування в українських губерніях Російської імперії;
- варто було у дисертаційному дослідженні проаналізувати реакцію представників еміграції на тиск цензури в українських землях протягом 1905-1917 років;
- на початку ХХ ст. зароджувалася цензура в кінематографі, радіотелеграфі й фотожурналістиці. Потрібно було б проаналізувати, що відомо про її становлення в українських губерніях;
- для розуміння масштабів цензури у Російській імперії варто було б порівняти цензуру в західноукраїнських землях, які були у складі Австро-Угорської імперії у відповідний хронологічний період. Крім того, протягом 1905-1917 рр. влада Російської імперії і водночас цензура поширювалася і на окуповані частини Східної Галичини та

Північної Буковини. Можливо, тут була своєрідність застосування чи діяльності цензурних органів. Такий би аналіз надав дослідженню більшої глибини і багатогранності;

- у назві роботи варто було зазначити «Діяльність російських цензурних органів в українських губерніях....», або «Діяльність імперських цензурних органів в українських губерніях....», «Діяльність цензурних органів в українських губерніях Російської імперії....»;
- для конкретизації функціонування цензури в різних сферах життя українства на початку ХХ ст. варто було у Змісті роботи виокремити розділи: Цензура в освіті, Цензура в науці, Цензура в книгодрукуванні; Цензура в пресі тощо і на конкретних прикладах продемонструвати, в чому вона проявлялася.

Однак вищеназвані зауваження та міркування носять радше рекомендаційний характер і не впливають на загальну позитивну оцінку дисертаційного дослідження.

7. Загальний висновок та оцінка дисертації.

Дисертаційна робота Стеценка Володимира Івановича «Діяльність цензурних органів в українських губерніях (1905 – 1917 рр.)» є оригінальним і самостійним дослідженням, що розв'язує важливу наукову проблему. Наукові положення й отримані результати дисертаційного дослідження достовірні й обґрунтовані. Вони спираються на сукупність зібраного В. І. Стеценком фактичного матеріалу, підтверджуються низкою узагальнень та оцінок у рамках окремих параграфів і цілих розділів.

Актуальність теми, ґрунтовність проведеного дослідження, новизна та достовірність отриманих результатів, а також повнота їхнього викладу в опублікованих працях підтверджують спроможність автора до відповідного рівня наукової роботи. При підготовці роботи були дотримані принципи академічної доброчесності. Дослідження має як теоретичне, так і практичне значення.

Дисертаційне дослідження Стеценка Володимира Івановича «Діяльність цензурних органів в українських губерніях (1905 – 1917 рр.)» відповідає спеціальності 032 – «Історія та археологія» та вимогам порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261 (зі змінами і доповненнями від 03 квітня 2019 року № 283), п. 10 «Тимчасового порядку присудження ступеня доктора філософії (затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 р. № 167 (зі змінами, внесеними згідно з Постанови Кабінету Міністрів України № 979 від 21.10.2020 р.), № 608 від 09.06.2021 р.)», а Стеценко Володимир Іванович заслуговує на присудження ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – «Історія та археологія».

Офіційний опонент

доктор історичних наук, професор,

завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук

Вищого навчального закладу Укоопспілки

«Полтавський університет економіки і торгівлі»

 Ірина ПЕТРЕНКО

Прикарпатський національний
університет ім. В. Стефаника
Вх. № 03.04-80/15
від 21.06.2022